

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی

نقش نامهای جغرافیایی در بحران‌ها و نارآرامی‌های ژئوپولیتیکی
(مطالعه موردی خلیج فارس)

افشین نیکجو

استاد راهنما:

دکتر پیروز مجتهدزاده

استاد مشاور:

دکتر زهرا احمدی پور

آذر ۱۳۸۵

۱۰۱۳۶۰

کتابخانه مرکزی
دانشگاه تربیت مدرس

۱۳۸۷ / ۱۵ / ۲۲

بسمه تعالی

تاییدیه امضا هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله کارشناسی ارشد
امضاء هیئت داوران نسخه نهایی رساله آقای افشین نیکجو تحت عنوان نقش
نامهای جغرافیایی در بحران ها و نا آرامیهای ژئوپلیتیکی (مطالعه موردی خلیج
فارس) را از نظر فرم و محتوای بررسی و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه
کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

امضا جهت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما	پیروز مجتهد زاده	دانشیار	
۲- استاد مشاور	زهرا احمدی پور	استادیار	
۳- ناظر	محمد رضا حافظ نیا	استاد	
۴- ناظر	حمید رضا محمدی	استادیار	
۵- ناظر شورایی تحصیلات تکمیلی	محمد رضا حافظ نیا	استاد	

دستورالعمل حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاستهای پژوهشی دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانشآموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عناوین پایاننامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد ذیل را رعایت نمایند:

ماده ۱- حقوق مادی و معنوی پایاننامهها/ رسالههای مصوب دانشگاه متعلق به دانشگاه است و هرگونه بهره‌برداری از آن باید با ذکر نام دانشگاه و رعایت آییننامهها و دستورالعملهای مصوب دانشگاه باشد.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایاننامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی می‌باید به نام دانشگاه بوده و اسناد راهنما نویسنده مسئول مقاله باشند. تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایاننامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب حاصل از نتایج پایاننامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با مجوز کتبی صادره از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه و براساس آییننامههای مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایاننامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این دستورالعمل در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۲۵ در شورای پژوهشی دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب لازم‌الاجرا است و هرگونه تخلف از مفاد این دستورالعمل از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری خواهد بود. ۱۳۸۴/۶/۲۱

چکیده

در این تحقیق به بررسی نقش نامهای جغرافیایی در بحرانها و ناآرامیهای ژئوپولیتیکی (مطالعه موردی خلیج فارس) پرداخته شده است. سؤال اصلی تحقیق که پژوهش در صدد پاسخگویی به آن است عبارت است از:

نقش نامهای جغرافیایی در بحرانها و ناآرامیهای ژئوپولیتیکی چیست؟

علاوه بر سؤال اصلی، سئوالات فرعی زیر مطرح میباشد که عبارتند از:

۱- آیا تغییر نام جدلی است فرهنگی یا سیاسی؟

۲- هدف رسانه های غربی از تغییر نام خلیج فارس چیست؟

۳- تاثیرات تغییر نام خلیج فارس بر امنیت منطقه چیست؟

در این تحقیق بر اساس سئوالات ویژه تحقیق و نیز متغیرهای مورد مطالعه فرضیات زیر مشخص شده است که مورد تایید قرار گرفته اند:

— تغییر نام جدلی است فرهنگی که میتواند بر سیاست تاثیر گذارد.

— رسانه های غربی می خواهند با تغییر نام خلیج فارس به اهداف سیاسی از طریق بازی با نامهای جغرافیایی و «سیاست تفرقه بینداز و حکومت بکن» برسند.

— تغییر نام خلیج فارس موجب تفرقه افکنی میان ایرانیان و اعراب و ایجاد ناامنی در منطقه می شود. روش انجام تحقیق توصیفی - تحلیلی است که با استفاده از روشهای کتابخانه ای و اسنادی انجام می شود. برای انجام این پژوهش از روشهای تاریخی، توصیفی و روش تحلیل محتوا استفاده شده است. اطلاعات مورد نیاز تحقیق از طریق اسناد و مدارک انجام شده و کتابها، مقالات علمی و پژوهشی و مجلات، روزنامه ها، اسناد رسمی دولتها، بولتنها، گزارشها تحلیلیها و .... جمع آوری شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

در این تحقیق برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از شیوه تجزیه و تحلیل کیفی استفاده شده است.

کلید واژه: نامهای جغرافیایی - بحران - خلیج فارس

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول : کلیات تحقیق

۲	۱-۱ طرح مسئله.....
۵	۲-۱ سئوالات تحقیق.....
۶	۳-۱ فرضیات تحقیق.....
۶	۴-۱ اهداف تحقیق.....
۶	۵-۱ روش تحقیق و جمع آوری داده ها.....
۶	۶-۱ روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....

فصل دوم : مباحث نظری

۸	۱-۲ بحران.....
۸	۲-۲ نظریه ها.....
۱۲	۳-۲ انواع بحران.....
۱۷	۴-۲ منطقه بحران.....
۱۸	۵-۲ مرحله پیدایش بحران.....
۲۱	۶-۲ مرحله گسترش بحران.....
۲۵	۷-۲ نام.....
۲۹	۸-۲ نامهای جغرافیایی.....

فصل سوم : کلیات درباره خلیج فارس

۳۹	۱-۳ موقعیت جغرافیایی خلیج فارس.....
۳۹	۲-۳ تعاریف.....
۳۹	۳-۳ موقع جغرافیایی.....
۳۹	۴-۳ موقعیت خلیج فارس.....
۴۰	۵-۳ پیدایش.....
۴۲	۶-۳ آب و هوا.....
۴۲	۷-۳ بندرها و جزایر.....
۴۴	۸-۳ موقعیت ژئوپولیتیکی.....

۴۷	.....موقعیت استراتژیکی
۵۱	..... نفت و گاز
۵۴	..... ساختار اقتصادی
۵۷	..... تنگه هرمز

فصل چهارم : پیدایش و شکل گیری خلیج فارس

۶۱	..... ۱-۴ مقدمه
۶۲	..... ۲-۴ نام خلیج فارس پیش از اسلام
۶۳	..... ۳-۴ دوره ایران باستان
۶۵	..... ۴-۴ نام خلیج فارس در آثار یونانیان باستان
۷۱	..... ۵-۴ نام خلیج فارس پس از اسلام
۷۳	..... ۶-۴ سده سوم هجری
۷۷	..... ۷-۴ سده چهارم هجری
۸۹	..... ۸-۴ سده پنجم هجری
۹۲	..... ۹-۴ سده ششم هجری
۹۴	..... ۱۰-۴ سده هفتم هجری
۹۷	..... ۱۱-۴ سده هشتم هجری
۱۰۱	..... ۱۲-۴ از قرن نهم هجری تا ورود اروپاییان به شرق
۱۰۲	..... ۱۳-۴ ورود اروپائیان به شرق

فصل پنجم : تغییر نام خلیج فارس در قرن بیستم

۱۱۲	..... ۱-۵ نام خلیج فارس در قرن بیستم
۱۱۵	..... ۲-۵ تغییر نام خلیج فارس
۱۱۸	..... ۳-۵ تحریف نام خلیج فارس توسط مجله نشنال جئوگرافیک
۱۲۱	..... ۴-۵ خلیج عربی کجاست؟
۱۲۴	..... ۵-۵ نام خلیج فارس در اسناد حقوقی
۱۲۷	..... ۶-۵ نام خلیج فارس در سازمان ملل متحد
۱۳۹	..... ۷-۵ واکنشهای رسمی نسبت به استفاده از نام جعلی خلیج عربی به جای خلیج فارس
۱۳۳	..... ۸-۵ واکنشهای غیررسمی نسبت به استفاده از نام جعلی عربی به جای خلیج فارس
۱۳۸	..... ۹-۵ علل تجاوز به نام کهن خلیج فارس
۱۴۱	..... ۱۰-۵ ایرانیان و خلیج فارس
۱۴۴	..... ۱۱-۵ نتیجه گیری
۱۴۹	..... ۱۲-۵ پیشنهادات

۱۵۰	..... منابع و مأخذ
۱۶۷	..... پیوستها
۱۶۸	..... پیوست الف : نقشه تاریخی ایران تهیه شده توسط پیرمولارت سانسبون
۱۶۹	..... پیوست ب : نقشه شرق اقیانوس هند تهیه شده توسط ریچارد مونت
۱۷۰	..... پیوست ج : نقشه جنوب غرب آسیا تهیه شده توسط سباستیان مونستر
۱۷۱	..... پیوست د : نقشه عراق تهیه شده توسط ابوالقاسم النصیبی مشهور به ابن حوقل
۱۷۲	..... پیوست ه : نقشه جهان تهیه شده توسط ابوحنیفه عمر مشهور به ابن الواردی
۱۷۳	..... پیوست و : نقشه غرب آسیا تهیه شده توسط سباستیان مونستر
۱۷۴	..... پیوست ز : نقشه دریانوردی جنوب تهیه شده توسط سنت بخار توس
۱۷۵	..... پیوست م : نقشه منطقه هرمز تهیه شده توسط پتروسون برتیسوس
۱۷۶	..... چکیده انگلیسی

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱ طرح مسئله

اسامی جغرافیائی مانند نام قاره ها ، اقیانوس ها ، دریاها ، دریاچه ها ، کشورها ، جنگل ها ، کوه ها ، بیابان ها و .... بخشی از میراث تاریخی ، جغرافیائی ، فرهنگی و هویتی ملت ها و اقوام و به عبارت دیگر شناسنامه و هویت ملی کشورها است که حراست از آنها هم چون نگهداری از اشیاء و اسناد باستانی به عنوان ذخایر مادی و معنوی ضروری است . این نام ها مشخص کننده حق حاکمیت و قلمرو نظام اداری - سیاسی و ایدئولوژیکی کشورها نیز می باشند. در عین حال باید دقت کرد که در این خصوص حرمت تاریخ و واقعیت های جغرافیایی بر احساسات قومی و نژادی برتری دارد و نام های تاریخی نباید به عنوان ابزار سیاسی در راه نیل به آرمان های قومی و نژادی و یا تحقیر قومیت های دیگر و یا در تعارض با منافع ملی ارزش های دیگران به کار رود . جغرافیدانان پیشین در نام گذاری سرزمین ها، دریاها ، رودها، کشورها و ... ریشه هایی را پاس داشته و به کار برده اند بدین معنی که نام ایل ها ، طایفه ها و مردمان هر ناحیه یا منطقه به سرزمین آنان اطلاق شده است و نام بیشتر رودها از فرهنگ محل و نام بیشتر کوهها در همانند بودن آنها به کالبدهای دیگر گرفته شده است . در نام گذاری دریاها و دریاچه ها از ریشه استوارتر و دلپذیرتری پیروی شده و بیشتر دریاها به نام کشور و سرزمینی که در نزدیکی و پیرامون آن قرار دارد نامیده شده اند اقیانوس هند ، خلیج مکزیک ، دریای چین ، خلیج بنگال ، خلیج گینه و ... از این گونه نام ها هستند . بدیهی است که تغییر نام یک مکان جغرافیایی که در طول قرون به طور مستمر معرف یک منطقه بوده است ، اگر

جنبه سیاسی داشته باشد، تهدیدی است برای امنیت ملی و هویت تاریخی. تلاش برای تغییر نام خلیج فارس نمونه این گونه بازی سیاسی با نام های جغرافیایی است.

نام خلیج فارس ریشه در ژرفای تاریخ دارد و تمدن بشر از آغاز تا سال ۱۹۵۸ نام دیگری بر این دریا نداشت. از سوی دیگر اگرچه از دوران فرا آمدن مدرنیته، شیوه نامطلوب تغییر نام شهرها، محله ها و خیابان ها به دلیل سیاسی در سیاست های کشوری برخی جوامع غیر دموکراتیک رایج شده است، ولی دگرگون کردن نام قاره ها، دریاها و اقیانوس ها به دلیل سیاسی و نژادی در تاریخ بشر پیشینه ندارد، نام خلیج فارس با اولین مطالعات علمی نقشه نگاری در تاریخ به - ان معرفی گردید. گلا دیوس بطلمیوس^۱ ریاضیدان، جغرافیدان، منجم و نقشه نگار قرن دوم میلادی در نخستین نقشه جهان نمای خود دریای حد فاصل سرزمین ایران و شبه جزیره عرب را به نام سینوس پرسیکوس یا خلیج فارس معرفی نمود. اراتوستنس^۲ دانشمند اهل اسکندریه نقشه جدیدی از جهان ترسیم نمود که در آن موقعیت خلیج فارس به درستی مشخص شده است. وی برای نخستین بار مدارها و نصف النهارها را طبق اصول امروزی ترسیم نمود. در تمامی نقشه های چاپ شده از اراتوستنس خلیج فارس بین دو قطعه خشکی پارس و عرب قرار گرفته است. استرابو^۳ جغرافیدان - یگری است که اگر چه به ایران مسافرت نکرد اما مجموعه بزرگی از نقشه جغرافیای ایران ترتیب داده که توصیف جزئیات خلیج فارس بخشی از آن است. جغرافی نویسان اسلامی از قرن سوم به بعد با توجه به نیازهای جهان اسلام در صدد ترسیم نقشه های مختلف از جهان بر آمدند و در این راستا توضیحات مفصلی راجع به خلیج فارس و نواحی پس کرانه آن داده اند.

1-ptolmy
2-Eratosthens
3-Strabo(Strabon)

با ورود گسترده اروپائیان به شرق و آشنایی آنان با مناطق گوناگون نخستین توصیفات جغرافیایی از منطقه خلیج فارس و حوزه اقیانوس هند آغاز شد و عصر جدیدی در اکتشافات نامی به وجود آمد . در بخش بعدی طی یک بررسی گذرا به توصیف خلیج فارس در متون اروپایی پرداخته می شود .

درباره نام خلیج فارس تا اوایل دهه ۱۹۶۰ میلادی هیچ گونه بحث و جدالی در میان نبود و در تمام زبان ها از این دریا به همین نام ذکر شده است . در سال ۱۹۵۸ ، سرهنگ عبدالکریم قاسم با کودتایی در عراق به حکومت رسید وی از گرد راه نرسیده داعیه رهبری جهان عرب را طرح کرد . در راستای این اندیشه بود که وی از تاکتیک دشمن تراشی برای تحریک احساسات عمومی ملی سود جست و برای نخستین بار خلیج فارس را با نام جعلی "خلیج عربی" خواند. آن هنگام دنیای عرب به رهبری سرهنگ عبدالناصر در برابر دشمن اسرائیلی سرگرم بود . در سال ۱۹۶۲ روزنامه تایمز لندن در خبری در باره سخنرانی عبدالناصر، برای نخستین بار نام جعلی خلیج عربی را به جای خلیج فارس آورد . این کار روزنامه تایمز با اوج گیری هیاهو و جنجال پان عربیسم ناصر در مصر همزمان بود . دیری نپایید که ناصر از نام ساختگی یاد شده در اشاره به خلیج فارس سود جست .

تلاشهای ناصر ، اگر چه برخی سیاست بازان دنیای عرب را با وی همداستان کرده بود اما هرگز به نتیجه دلخواه او نرسید . اخیراً نیز علاوه بر چند کشور عربی، پاره ای از شرکت ها ، خبرگزاریها ، نشریات و برخی رسانه های غربی نیز به این نام گذاری مجعول رو آورده اند . این بازی سیاسی با نام های جغرافیایی دامن برخی از جزایر ایرانی خلیج فارس را نیز گرفته است به طوریکه یک نشریه جغرافیایی اخیراً علاوه بر به کارگیری اصطلاح "خلیج عربی" به جای نام خلیج فارس، از نام های مجعول و بی هویتی مثل "قیس" به جای کیش و "شیخ شعیب" به جای لاوان استفاده کرده است .

۱-۲ سئوالات تحقیق

سئوال اصلی که در این تحقیق مطرح می شود و پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به آن می باشد عبارت است از :

نقش نامهای جغرافیایی در بحرانها و ناآرامیهای ژئوپولیتیکی چیست؟

علاوه بر سئوال اصلی که در بالا ذکر شد، سئوالات فرعی چندی نیز مطرح می باشند که در طول پژوهش سعی شده است به آنها هم پاسخ داده شود. این سئوالات عبارتند از :

۱- تغییر نام جغرافیایی جدلی است فرهنگی یا سیاسی؟

۲- هدف رسانه های غربی از تغییر نام خلیج فارس چیست؟

۳- تاثیرات تغییر نام خلیج فارس بر امنیت منطقه چیست؟

۱-۳ فرضیات تحقیق

در این پژوهش بر اساس سئوالات ویژه تحقیق و نیز متغیرهای مورد مطالعه فرضیات زیر مشخص شده اند که عبارتند از :

- تغییر نام جدلی است فرهنگی که می تواند بر سیاست تاثیر گذارد.

- رسانه های غربی می خواهند با تغییر نام خلیج فارس به اهداف سیاسی از طریق بازی با نامهای جغرافیایی برسند.

- تغییر نام خلیج فارس موجب تفرقه افکنی میان ایرانیان و اعراب و ایجاد ناامنی در منطقه می

شود.

اهداف تحقیق

هدفهای انجام این پژوهش به شرح زیر است :

۱- شناخت و تجزیه و تحلیل نقش نامهای جغرافیایی در بحرانهای سیاسی منطقه ای .

۲- شناسایی اهداف رسانه های غربی از تغییر مکان های جغرافیایی.

۳- ریشه یابی نام خلیج فارس از آغاز تا به امروز.

۱-۴ روش تحقیق و جمع آوری داده ها

روش انجام تحقیق توصیفی - تحلیلی است که با استفاده از روشهای کتابخانه ای و اسنادی انجام می شود . برای انجام این پژوهش از روشهای تاریخی ، توصیفی و روش تحلیل محتوا استفاده شده است !

برای جمع آوری داده ها از روش کتابخانه ای استفاده می شود . اطلاعات مورد نیاز تحقیق از طریق اسناد و مدارک معتبر انجام شده و کتابها ، مقالات علمی و پژوهشی ، مجلات ، نشریات ، روزنامه ها ، اسناد رسمی دولتی ، بولتنها ، گزارشها - تحلیلها و ..... جمع آوری شده و مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می گیرد .

۱-۵ روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از شیوه تجزیه و تحلیل کیفی استفاده شده است که در نهایت هدف از این تحقیق گردآوری اطلاعات روش صحیح و علمی و نیز تجزیه و تحلیل کیفی است تا از این طریق بتوانیم پاسخ مسئله تحقیق را دریابیم و فرضیه های تحقیق را مورد ارزیابی قرار دهیم .

فصل دوم

مباحث نظری

- بحران

- فرایند نامگذاری

بحران

نظریه ها

یک ضربه شدید به سیستم بین المللی که آن را از تعادل خارج میکند یا یک نوع مرز، نقطه عطف یا گردش یا یک دسته حوادث و وقایع که به سرعت حادث گردیده و تعادل نیروها را در سیستم کلی بین المللی یا سیستمهای فرعی، بیشتر از حد متعارف بر هم زده و شانس و امکان تشدید در سیستم را افزایش می دهد و تعریف اخیر تقریباً بین کارشناسان امنیتی و سیاسی از مقبولیت بیشتری برخوردار است. (کاظمی، ۱۳۷۰، ص ۱۵)

ریشه واژه CRISIS از کلمه یونانی KRIENI به معنی نقطه عطف به خصوص در مورد بیماری است و همچنین به معنی بروز زمان خطر در مورد مسائل سیاسی - اقتصادی است. در عین حال بحران بعنوان حساس تلقی می شود. (محمدی، ۱۳۷۳، ص ۷۰)

بحران، به معنی چیزی است که می خواهیم در اسرع وقت بر آن فائق آییم تا مبادا پیامدهای وخیم (واغلب تا مشخص) به دنبال داشته باشد. (والرشتاین، ۱۳۷۷، ص ۱۵۳)

بحران کلمه ای عربی است گو اینکه در زبان عربی کلمه « ازمه» Azmeh را به جای آن بکار می گیرند تا مفهوم Crisis انگلیسی را برساند با توجه به این بحران را میتوان موقعیت «Situation» یا ظرف «Circumstance» خاصی دانست که بر اثر آن گروههای قومی مورد نظر به سبب شرایط خاص تاریخی و یا نوظهور از شناخت دقیق حقیقت وجودی و حقوقی خود و شناساندن آن به دیگران باز می ماند به شکلی که نه تنها این گروه در این رهگذر بین وهم و واقع معلق می ماند بلکه دیگران از شناختن آن چنانچه باید عاجز خواهند بود. طرز تلقی «دولت حاکم» از گروههای

اجتماعی مورد نظر قطعاً نقش مهمی را در پیدایش این بحران بازی می کند. ضمناً به تاکید باید گفت که هیچ جامعه ای نیست که به شکلی دچار بحرانی نباشد، جامعه انسانی یک واقعیت زنده است و هیچ موجود زنده ای نیست که در راه تداوم حیات خود دچار فراز و نشیب و تنش نگردد و از حالی به حالی در نیاید. (الطایبی، ۱۳۷۸، ص ۱۵۸) تعریف دیگری که از بحران ارائه می شود چنین آورده است که «بحران عبارتند از وضعیتی نسبتاً پرتنش و متزلزل که معمولاً معطوف به نقطه عطف و دگرگونی می باشد». (حیدری بیگلوند، ۱۳۸۰، ص ۱۰)

فرهنگ عربی فارسی لاروس می نویسد: «بحران؛ هیجان و اختلافی است که در اثر شدت بیماری در قوای مدرکه ایجاد گردد و اضافه می کند بحران عبارت از تغییری است که به طور ناگهانی در بیماریهای سخت پدید آید بطوریکه به سختی بیش از حد گرمای تابستانی، نیز یوم بحران گویند». در فرهنگ فارسی معین آمده است بحران، به تغییری که در تب بیمار پدید می آید. و به شدیدترین و ناراحت ترین وضع مریض در حالت تب را بحران گویند؛ فرهنگ انگلیسی آکسفورد بحران را به معنای نقطه عطف در بیماری، زندگی، تاریخ و غیره معنی کرده است. مواقع مشکل، خطر و اضطراب درباره آینده ای که تصمیم گیری تعریف شده و معینی بخواهد نیز به عنوان مواقع بحرانی تلقی شده است. فرهنگ لغات و اصطلاحات نظامی، مفهوم بحران را با مفاهیمی چون حساس، مهم و حیاتی مترادف تلقی می کند و آن را با وضعیت خطر ناک و وخیم که از اهمیت و حساسیت خاصی برخوردار است، یکسان می داند. (مظاهری کلهرودی، ۱۳۶۴، ص ۱۶۲)

در کتاب مدیریت بحرانهای بین المللی آمده است: «بحران عبارت از حالتی است که یکی از طرفین درگیر در آن کوشش می کند وضع موجود را در رابطه با طرف دیگر بر هم بزند و متقابلاً با مقاومت

طرف دوم شرایطی به وجود می آید که جنگ یا درگیری خصمانه محتمل الوقوع می گردد، لیکن عملاً حالت جنگی حادث نمی شود». (کاظمی، ۱۳۶۶، ص ۱۲۸)

مفهوم بحران در حوزه علوم سیاسی بیشتر در چارچوب رویکرد سیستمیک و نظریه تصمیم گیری مطرح شده است: «بر اساس روش سیستمیک یک بحران عبارت است از وضعیتی که نظم سیستم اصلی یا قسمتهایی از آن را که ما سیستم فرعی می نامیم مختل کرده و پایداری آن را به هم زند به زبان دیگر یک بحران وضعیتی است که تغییری ناگهانی در یک یا چند از عوامل متغیر سیستم به وجود می آورد. (کاظمی، ۱۳۶۶، ص ۱۳) فرهنگ علوم سیاسی «ناندا» می نویسد: «بحران یک نقطه عطف، وضعیت سخت و تحت فشار انتقالی است».

فرهنگ علوم اقتصادی می نویسد: «مفهوم بحران در چارچوب عدم رونق اقتصادی و پس از کساد و رکود اقتصادی به وقوع می پیوندد و بیشتر با تکیه به واژه شناسی مارکسیم و انتقاد از سرمایه داری مطرح می شود. به طوری که فرهنگ علوم سیاسی دکتر محمد جاسمی و دکتر بهرام جاسمی بحران را از دید اقتصادی بررسی می کند. اما در این مفهوم بحران به مفهوم وضع بحرانی نیست بلکه به معنای رکود و کساد آمده می نویسد: «آن موقعیتی است که در آن تولید و اشتغال کاهش یافته و بین عرضه و تقاضای کالا و خدمات عدم تعادل ایجاد می شود و قیمتها سقوط می کند و در نتیجه بیکاری در جامعه پدید می آید و نتیجه دیگر آن ورشکستگی نهادهای اقتصادی است و دور تجاری ورشکستگی شروع می گردد. (جاسمی، ۱۳۶۴، ص ۲۵۳۵)

از دیدگاه جغرافیایی بحران عبارت است از شرایط ناپایدار که منشا سرزمینی دارند و از علل تاریخی و جغرافیایی خاصی سرچشمه می گیرند مانند اعمال قدرت سیاسی مستقیم یا غیر مستقیم بر یک

سرزمین خاصی اشتغال و دستیابی به فضای سرزمینی بیشتر اختلافات بر سر منابع اولیه و مواد خام و تامین مرزهای سیاسی و رسیدن به موقعیتی ممتاز و برتر، لذا بحران وضعیتی حاد و نامطلوب است که بر هر پدیده جغرافیایی می توان اطلاق گردد. (محمدی، ۱۳۷۳، ص ۱۲)

جغرافیدانان مبنای تحقیق خود را بر پایه شناخت ارتباط ارگانیک و متقابل بین بحران سیاسی و محیط جغرافیایی قرار می دهند. زیرا همانگونه که پدیده های جغرافیایی اعم از انسانی و طبیعی بر مظاهر زندگی جوامع اثر می گذارد، به همان ترتیب نیز در روابط سیاسی بین ملتها و دولتها نقش ایفا کرده این روابط را تحت تاثیر مداوم خود قرار می دهد. (حیدری، ۱۳۷۲، ص ۷۷)

۱- ناحیه بحرانی دائمی و شدید: نواحی هستند که دولت در آنجا لاینقطع گرفتار است، عموماً مجبور است جهت حفظ امنیت و قوه قهریه متوسل شود مثل پنجاب و کشمیر برای هند، ایرلند شمالی^۱ برای پادشاهی بریتانیا

۲- نواحی بحرانی موقت و شدید: نواحی هستند که هرچند گاه به دلایل مختلف از جمله ایجاد فضای باز سیاسی یا تغییر عمده در روابط بین الملل یا ضعیف شدن حکومت مرکزی با دخالت بیگانگان و اختشاشات مرزی به دلیل پتانسیل گریز از مرکز داخلی دچار بحرانهای شدید می شوند مثل مناطق کردنشین ناحیه عراق و ایران

۳- نواحی بحرانی دائمی و بطئی: نواحی هستند که در طول یک دوره بلند مدت به صورت مستمر بحرانی بوده اند، اما بروز و ظهور بحران جلوه آنی ندارد، بلکه به صورت ضعیف یا نسبتاً ضعیف یا حتی خفی در جریان است. در این مورد دولت یا حکومت مرکزی زمان زیادی جهت مقابله با بیماری در اختیار دارد اما احتمال غافلگیری نیز وجود دارد.

۴- نواحی بحرانی انعکاسی: نواحی هستند که معمولا نقش آینه را برای جریانات پیرامونی یا مرکز ناحیه بحرانی دیگر ایفا می نمایند. منتهی با این تفاوت که ناحیه مزبور، گاه، صورت عکس جریانات را به معرض نمایش می گذارد. بدین ترتیب که هر چند گاه اطراف این ناحیه بحران ظاهر می شود، ناحیه مزبور به دلیل قرابت نسبی با آن از جمله تشابهات در ساختار سیاسی، ایدئولوژیک، اقتصادی، نیز محتملا دچار بحران خواهد شد. بهترین مثال در روابط بین الملل بروز ظهور بحران در یوگوسلاوی، آلبانی، و کوبا و سایر کشورهای مارکسیست بعد از بروز بحران در مرکز (اتحاد شوروی سابق) است.

۵- نواحی بحرانی موردی: نواحی هستند که به دلیل جایگاه خاص و کانون بودن آن به لحاظ ایدئولوژیک، اقتصادی، مذهبی و بطور کلی نقطه جذب علائق و منافع بودن می توانند، باعث بروز بحرانهای غافلگیر کننده و موردی شوند. مثلا مساجد مثل مسجد بابری در هند کلیساهای و سایر اماکن مقدس و بازارها. (محمدی، ۱۳۷۳، ص ۱۳)

انواع بحران

- ۱- بحران داخلی: مجموعه بحرانهایی که در داخل و حوزه صلاحیت ملی و سرزمینی دولتها پیش می آید بحران داخلی نامیده می شود. انقلاب، شورش، کودتا، تجزیه طلبی.
- ۲- بحران منطقه ای: ابتدایی ترین مفهوم که از منطقه استنباط می شود مفهوم جغرافیایی منطقه است، اما باید اذعان داشت که منطقه یا ناحیه به مفهوم جغرافیایی آن منحصر نمی شود.